

Senbek UTEBEKOV

PhD, Öğr. Gör., Hoca Akhmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi, Türkistan,
Kazakistan (senbek.utebekov@ayu.edu.kz)
<https://orcid.org/0000-0003-3557-6758>

**‘ABDURAHMÂN ÖZKENDİ’NİN “KİŞŞA-İ DĀSTĀN-I
ÇİNGİZ HAN ~ HAZRET-İ MİR TĒMÜR DĀSTĀNININ
BEYĀNĪ” KĪTABINDA BİRİNCİ KİŞİ ÇOKLUK EMİR-İSTEK
KĪPİNİN BİÇİMLERİ***

Öz: Bu çalışmada, H. 1228 / M. 1813’te ‘Abdurahmân Özkendi tarafından yazılan “Kıssa-i Dāstān-ı Çingiz Han ~ Hazret-i Mīr Tēmūr Dāstānının Beyānı” adlı kitabında çeşitliliğiyle dikkat çeken emir-istek kipleri ele alınmaktadır. Makalenin esasını oluşturan eser Çağatay Türkçesinin Klasik sonrası döneminin özelliklerini taşımaktadır. Bazı bilim adamlarınca “Çağataycanın Çöküş” dönemi olarak da bilinen devirde yazılan eser, yazım ve dil özellikleri açısından Çağatay Türkçesinin metinleriyle büyük oranda benzerlik göstermekle beraber Türkçenin çeşitli lehçelerin unsurlarını bir arada barındırmasıyla dikkat çekmektedir. Özellikle eserde birinci kişi çokluk emir-istek kipini karşılayan {- (A)yIn}, {- (A)yIk}, {- (A)II}, {- (A)IIK}, {- (A)IIñ}, {- (A)nUñ} biçimindeki 6 çeşit ek kullanılmıştır. Makalede Türkçenin çeşitli lehçelerine ait bu eklerin oluşum, gelişim süreçleri, eserdeki ve lehçelerdeki kullanımları ve yapı özellikleri ilgili dilbilimsel analiz yapılmaktadır. Bunun için betimlemeli, tanımlayıcı, artzamanlı ve eşzamanlı yöntemler kullanılmaktadır. Bu çeşitliliğin nedenleri üzerinde durulmaktadır. Bu minvalde konu üzerindeki bilim insanlarının bakışaçılarını dile getirerek bilimsel tahlil yapılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Abdurahman Özkendi, Çingiz-Name, Timur-Name, emir kipi, alomorf, fonetik varyant

*Geliş Tarihi: 11 Aralık 2023 – Kabul Tarihi: 23 Ocak 2024

Date of Arrival: 11 December 2023 – Date of Acceptance: 23 January 2024

Келген күні: 11 желтоқсан 2023 ж. – Қабылданған күні: 23 қаңтар 2024 ж.

Поступило в редакцию: 11 декабря 2023 г. – Принято в номер: 23 января 2024 г.

DOI: 10.59358/ayt.1403486

Senbek UTEBEKOV

PhD, Senior Lecturer, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
Turkestan, Kazakhstan (senbek.utebekov@ayu.edu.kz)
<https://orcid.org/0000-0003-3557-6758>

**FORMS OF THE FIRST PERSON IMPERATIVE IN THE
BOOK “QISSA-I DASTAN-I CHINGIZ KHAN ~ KHAZRET-I
MIR TEMUR” BY ABDURAHMAN OZKENDI**

Abstract: This article represents the results of the research work that conducted linguistic analysis of a large amount of noticeable usage and development of different forms of imperatives in “Qissa-i dastany Chingiz khan ~ Khazret-i Mir Temirning dastanyning bayany” by Abdurakhman Ozkendi, which was published in 1813. Although the written tradition is dominated by similarities with Chagatai texts, in a work in which morphemes of different Turkic languages are used together, the imperative is used in the plural from the 1st person, as in next six forms ({{-(A)iyñ}, {{-(A)iyqq}, {{-(A)IY }, {{-(A)IYK}, {{-(A)IYNG} {{-(A)nUng}) formation and specificity of application of these six forms can be compared for theoretical conclusions concerning the process of development of 1-person imperative usage beginning with the old Turkic language, ancient Uyghur, Chagatai, Kipchak, ancient Anatolian and their usage in modern Turkic languages (phonetic variants, allomorphs) is shown, and the phonetic phenomena in the languages that underwent sound changes are finally determined by using diachronic and synchronous methods. The answer to the question why the monument language uses these six forms of the imperative declension is sought. The opinions and scholarly analyses of the 1st person and the forms of the imperative are also discussed.

Keywords: Abdurakhman Ozkendi, Chengiz-nama, Timur-nama, imperative, allomorph, phonetic variant

Giriş

Tarihçiler Türk ve Moğol halklarının orta dönemlerdeki tarihi, özellikle Cengiz Han ve Timur’la ilgili araştırmalarda sadece Plano Carpini (Ystoria Mongalorum, 1245-1247), Wilhelm von Rubruk (Reise zu den Mongolen, 1253–1255), Morko Polo (Seyahat-Nâme), Muhammed Bin Nesevi (Nefşetü’l-maşdûr, 1234-1235), Aladdin Ata’ Melik Cüveyni (Târîh-i Cihângüşâ, 1252-1260 ж.), Reşüd Addin Fezlullah Hemadani (Câmi’u’t-tevârîh, 1306-1310), Giyaseddin Ali bin Yezdi (Hindistan’ın Gazavatı Ruznamesi, 1399-1403), Nizamiddin Şami (Zafer-Nâme, 1404), Şerefeddin

*'ABDURAHMÂN ÖZKENDİ'NİN "KİŞSA-I DĀSTĀN-I ÇİNGİZ HAN ~ HAZRET-I MİR TEMÜR DĀSTĀNININ BEYĀNİ"
KİTABINDA BİRİNCİ KİŞİ ÇOKLUK EMİR-İSTEK KİRİNİN BİÇİMLERİ*

Ali Yezdi (Zafer-Nâme, 1425-1426), Ruy Gonzales de Klaviho (Timur Saray'ına Seyahat Günlüğü, 1403-1406) gibi Batı ve müslüman bilim adamlarının eserleri değil "Cengiz-Nâme" ve "Timur-Nâme" olarak genel bir adla anılan edebî-tarihî destanları, hikâyelerinden yararlanırlar. Bu geleneği V.V. Bartold, L. Gumilev, Z.V. Togan, V. Vladimirtsov, R. Marşal, P. Grousset, G. Jenskiy, K. Sagaster, L. Garold, B. Spuler, H. Davan, A.K. Doxon vb. meşhur tarihçilerin eserlerinde de görebilmek mümkündür. Bu bakımdan "Cengiz-Nâme" ve "Timur-Nâme" nüshaları tarihî açıdan yeteri kadar ilgi görmüştür. Bu eserlerin Türkçenin orta dönemindeki özelliklerini gösteren dil malzemesi olarak da incelenmesi yararlı olacaktır.

Günümüze kadar "Cengiz-Nâme" ve "Timur-Nâme" nüshalarının dilsel sahası hakkında V. Bartold (Rusya), M. Avezov (Kazakistan, R. Rahmeti Arat (Türkiye), İ. Mirgaliyev (Başkurdistan), N. Abdurazizova (Özbekistan), A. İnan (Türkiye), T. Gülensoy (Türkiye), B. Şişman (Türkiye) gibi araştırmacılar da kendi bakış açılarını ileri sürmüştür. Bununla birlikte son dönemlerde Bilal Yücel'in "Cengizname Elyazmalarının Dili Üzerine" (2018) adlı makalesi, Nilufer Muminova'nın "Timur-Nâme Eserinde Kullanılan Farsça ve Tajikçe İsimler Varlığı" (2021), Mustafa Uğurlu ve Kutlugzhon Sultanbekov'un "Şağatay Tilinde Jazılğan Temirnamanın Tildik Ereşilikleri" (2021) adlı makalelerinde ve Erjan Ömirbaev'in "Qazaq Handığı Kezeñderindegi Jazba Eskertkişterdiñ Leksika-Semantikalıq jāne Sözjasamdıq Ereşelikleri (XV-XVII. yy.)" (2020) adlı monografisinde, Tanju Oral'ın "Zafer-name-i Emir Timur: Tercüme-i Zafer-name" (1991), Ayşe Kık'ın "Zafer-Nâme-i Emir Temür, Muhammed Ali Bin Derviş Ali-yi Buharî (İnceleme-Metin-Dizin)" (2014) adlı doktora tezlerinde, Tanju Oral'ın "Tercime-i Zafer-name'nin 154b/7-182b Varaklarının Dil Özellikleri, Transkripsiyonu ve İndeksi" (1986) Kutlugzhon Sultanbekov'un "Āşār-i Dāstān-ı Emir Timür Küregen (Dil Özellikleri – Metin – Dizin)" (2018) adlı yüksek lisans tezinde "Cengiz-Nâme" ve "Timur-Nâme" nüshaları dil özellikleri açısından incelenmiştir.

***

Makalemizin esasını oluşturan 'Abdurahmân Özkendi'nin "Kışsa-i Dāstān-ı Çingiz Han" ve "Hazret-i MİR Temür Dāstānının Beyānı" (KĐÇ/HTD) adlı eseriyle ilgili ise Muhtar Qoja, Zikiriya Jandarbek ve Zulfiya Muminova'nın 2020 yılında birlikte yazdığı "Ābdrahman Özkendi. Qissa-Dastan Şıñğıs Han" adlı monografisi (giriş, Kiril harfli çeviriyazı, Kazakça çeviri, faksimile), Muhtar Qoja ve Zikiriya Jandarbek'in "Şıñğışhan men Qazaq Handarı Turalı Jaña Qoljazba" (2015) adlı bir makalesi ile "Kissa dastan Çingiz Han" (2015) adlı bir kitap bölümü ve Zikiriya

Jandarbek'in Türkistan ansiklopedisinde "Kissa dastan Çingiz Han" (2016) adlı bir maddesi olarak yayımlanmıştır. Bu çalışmalarda eser, daha çok tarihî bakımdan ele alınmış olup hiçbirinde eserin sahasına dair bilgiler ve dil hususiyetleri hakkında bahsedilmemiştir. Bu eksikliği doldurmak amacıyla tarafımızdan eserin dil özelliklerine dair bütün hususları ele alınıp bu yılın Haziran ayında monografi olarak yayımlandı (Utebekov S. , *Kışsa-i Dāstān-i Çingiz Han*" ve "*Hażret-i Mīr Tēmūr Dāstānının Beyānı*, 2023). Bahsi geçen çalışmamızı yapma esnasında paralel olarak eserin sahasını ortaya koymak ve bazı gramer konuları detaylı bir şekilde irdelemek için bazı makalelere de zaman ayırmıştık. Dolayısıyla 2023'te Ahmet Yesevi Üniversitesi'nin Türkoloji dergisinin 1. sayısında 'Abduraḥmān Özkendī'nin "*Kışsa-i Dāstān-ı Çingiz Han*" ve "*Hażret-i Mīr Tēmūr Dāstānının Beyānı*" Adlı Kitabının Fonetik ve Gramer Özellikleri" adlı makale yayımlandı (Utebekov & Muminova, 2023).

Aslında 'Abduraḥmān Özkendī' adlı bir yazar tarafından H. 1228 / M. 1813'te yazılan bu kitap "*Kışsa-i Dāstān-ı Çingiz Han*" ve "*Hażret-i Mīr Tēmūr Dāstānının Beyānı*" adlı iki bölümden oluşmaktadır. Dana derisinden yapılmış kapağı biraz yıpransa da sayfaları iyi korunmuş eser, 38 yapraktan (76 sayfa) oluşmaktadır. Eser, günümüzde Türkistan Eyaletine bağlı Ordabası İli Töre-Arık köyünün sakini olan Cengiz Han soyundan gelen Janısbek Orazhanulı'nın özel kitaplığında bulunmaktadır (Özkendi, 2020, s. 5-6).

- Eserde hem Eski Türkçe hem de Kıpçak lehçelerine ait /v/ < /g/, /y/ < /g/, /c/ < /y/, /ş/ < /ç/ gibi ses hadiseleriyle ilgili örneklere çokça rastlanılmaktadır. *yavug* "yaklaşmak" (2a/11) < *yağuk*, *avna*- "ağnamak" (8a/10) < *ağına*-, *buzav* "buzağı" (19b/12) < *buzagu*, *yav* "düşman" (25b/13; 29b/2) < *yağı*; *biyle*- "idare etmek" (4b/15) < *beglemek* (Atalay, 1986: 79), *biy* "bey; kadı" (15b/15) < *beg*, *tëy*- "değmek" (20b/11) < *teg*-, *ciyen* "yeğen" (34b/1) < *yegen* ~ *yigen*; *ciyen* "yeğen" (34b/1) < *yigen*, *ciren* "kestane rengi at tonu" (7a/4) < *yegren*, *cabı* "cins olmayan at" (14b/11) < *yabı*; *üş* "üç" (23a/7) < *üç* (Tekin, 2016: 313), *küş* "güç" (9b/15) < *güç*, *hanşa* "kraliçe" (31a/15) < *hança*, *kaşanda* "her zaman, daima" (9a/6) < *kaçan* "ne zaman" vb.

- Eserde sık sık zamir n'si kullanılmaması daha çok Çağatay ve Karluk lehçelerini hatırlatmaktadır. *ağalarım* "ağabeylerinden" (2a/2) < *ağaları-n-dın*, *aralarıda* "aralarında" (3a/9) < *araları-n-da*, *atasıdın* "dedesinden" (5a/12) < *atası-n-dın*, *kaşağıda* "gözünde" (11b/15) < *kaşağı-n-da* vb.

‘ABDURAHMÂN ÖZKENDİ’NİN “KİŞSA-I DĀSTAN-I ÇİNGİZ HAN ~ HAZRET-I MİR TEMÜR DĀSTĀNININ BEYĀNĪ”
KİTABINDA BİRİNCİ KİŞİ ÇOKLUK EMİR-İSTEK KİRİNİN BİÇİMLERİ

- Kıpçak ve Oğuz lehçelerinde olduğu gibi kelime ve ek sonlarındaki /g/ ünsüzleri düşmüştür. *mālli* “varlıklı” (7a/10) < *māl-lıg*, *körklü* “güzel, görekemli” (9a/5) < *körk-lüg*, *yağırlı* “kürek kemiği gibi yayvan” (9a/5) < *yağır-lıg* vb.

- Kelime başındaki /t/ ünsüzü bazı kelimelerde tonlulaşmışsa da genel olarak korunmuştur. *daya* “hizmetçi” (31a/7) < *tağāi*, *dék* “gibi, kadar” (14a/15; 17a/7) < *täg*, *dağı* “dahi, daha” (33a/3) < *takı*, *dé-* “söylemek, demek” (31b/1) < *te-* vb.

- Ayrılma hâli eki Eski Türkçede, Çağatay dönemi metinlerinde ve Yeni Uygur Türkçesinde olduğu gibi {-DIn} ekiyle sağlanmaktadır. *başıdın* (2a/2), *hançadın* (2a/5), *sarāydın* (2a/12), *tağıdın* (3a/5), *ormandın* (6a/1) vb.

- Şimdiki zaman yapısı çağdaş Kıpçak lehçelerinde olduğu gibi tasvirî fiillerin yardımıyla yapılmaktadır. *alıp yaturmın* (4a/1), *körüne-dur* (3a/10), *kele-dur* (3a/12), *oşşaydur* (9a/15), *bilinip yatur* (11a/1), *tayu yürürmiz* (11b/2), *paylap yürürsüzler* (11a/15), *aşıp yürüdiler* (23b/3) vb.

- Metinde Türkçenin yazı dilinde bulunmayan yani bazı ağızlara ait çekim ekleri sık sık kullanılmaktadır. *anı egesi* “onun sahibi” (12b/15), *cānvārlarını erkek tışısı* “hayvanların erkek ve dişisi” (14a/4), *hançanı atı* “kraliçenin adı” (2a/4), *közge ilmen* “uyumam” (7a/9), *kiymen* “giymem” (7a/8), *tégmen* “dokunmam” (30a/11) vb.

Metin yazım özellikleri bakımından Çağatay metinlerinin geleneği ve Karluk kolunun özellikleri daha belirgin ise de kelime hazinesi, hatta fonetik ve morfolojik bakımından Kıpçakanın da özellikleri göze çarpmaktadır. Özellikle eserde karşımıza çıkan boy, kişi ve coğrafi adların tamamı Kıpçak lehçelerine ait olduğu söylenilebilir. Bunlardan hareketle söz eser, karışık dilli bir metin olarak değerlendirilebilir. Karışık dilli bir eser olduğunun bir göstergesi olarak Türkçenin çeşitli lehçe ve ağızlarında bulunan emir ve istek kiplerinin bir arada kullanımıdır.

Terminoloji ve Literatür

a) Emir ve İstek Kipleri

Genellikle dilbiliminde emir kipi ile istek kipi ayrı ayrı kategoriler olarak incelenmektedir.

İng. imperative; Alm. Imperativ; Fr. impératif; Rus. повелительное наклонение terimlerle karşılanan emir kategorisi için Türkiye Türkçesi gramerlerinde emir kipi terimi daha yaygın bir şekilde kullanılırken bazı dilciler buyrum kipi (Vardar, Dilbilim ve Dilgisi Terimleri Sözlüğü, 1980, s. 45), buyuru kipi (Banguoğlu, 2015, s. 473), buyurma kipi (Tekin T. , Orhun

Türkçesi Grameri, 2016, s. 163) gibi terimleri kullanmayı tercih etmiştir. Zeynep Korkmaz, emir kipine “tasarlanan, yapılması istenen iş emir veya dilek şeklinde ifade eden, zaman ve kişi kavramının aynı ekle verildiği tasarlama kipi” şeklinde açıklama vermektedir (1992, s. 54).

İng. optative; Alm. optativ; Fr. optatif; Rus. желательное наклонение kategorisi için ise daha çok istek kipi (Vardar, Dilbilim ve Dilgisi Terimleri Sözlüğü, 1980, s. 95) terimi kullanılmaktadır. Bunun dışında bazı bilim adamları bu kategoriyi gönüllülük kipi (Tekin T. , Orhun Türkçesi Grameri, 2016, s. 163), istek-dilek kipi (Timurtaş, Eskiye Türkiye Türkçesi. XV. Yüzyıl, 1994, s. 147) gibi terimlerle karşılaşmışlardır. Bu kip özlem, dilek, istek, niyet, arzu, belirsizlik, geçicilik anlamları taşımaktadır (İmer, Kocaman, & Özsoy, Dilbilim Sözlüğü, 2011, s. 160).

Türk lehçelerindeki emir ve istek kipleri çeşitli gramer kitaplarında, tezlerde, monografilerde ele alınmıştır. Özellikle, Zeynep Korkmaz’ın Türkiye Türkçesi Grameri (2009), Muharrem Ergin’in Türk Dil Bilgisi (1983), Tahsin Banguoğlu’nun Türkçenin Grameri (2015), Meyirbek Orazov’un Etistik (2001), Fatma Türkyılmaz’ın Tasarlama Kiplerinin İşlevleri (1999) vb. çalışmalar emir ve istek kipleri üzerinde yapılan en önemli kaynaklar olarak gösterilebilir. Ayrıca Türkçenin tarihî dönemlerini ele alan Talat Tekin, Ahmet Caferoğlu, A. von Gabain, János Eckmann, Kemal Eraslan, Necmettin Hacıeminoğlu, Ahmet B. Ercilasun, Ali Fehmi Karamanlıoğlu, Mustafa Argunşah, Faruk Kadri Timurtaş, Gürer Gülsevin, Ali Akar, Aysu Ata, Gubaydulla Aydarov, Jean Deny gibi bilim insanlarının çalışmaları, Çağdaş Türk lehçeleri ve ağızlarıyla ilgili gramer kitapları ve makaleleri söz konusu kiplerin çeşitli dönemlerdeki kullanılışlarının etraflıca değerlendirilmesinde başvurulabilecek kaynaklar niteliğindedir. Konu üzerinde Çiğdem Usta’nın Türkiye Türkçesinde Emir Kipliği (2013), Emine Güler’in Tarihî Kıpçak Türkçesinde Tasarlama Kiplerinin İşlevleri (2018) başlıklı tezleri hazırlanmıştır.

Bahsi geçen kaynaklarda gördüğümüz gibi Türkçedeki emir ve istek kiplerinin 1. kişileriyle ilgili ortaya atılmış çeşitli görüşler vardır.

Tahsin Banguoğlu (2015, s. 469-473), Berke Vardar (1980, s. 45), Süer Eker (2006, s. 378), Talat Tekin (2016, s. 165) gibi bazı dilciler, 1. kişi emir kipinin olmadığını, 1. kişi emir kipi başlığı altında değerlendirdiğimiz eklerde emirden ziyade istek anlamının daha üstün olduğunu vurgulamaktadır.

Bu görüşleri savunmayan J. Deny (1941, s. 363), A. N. Kononov (1956, s. 292), Muharrem Ergin (1983, s. 307-308), Ahmet Bican Ercilasun

‘ABDURAHMÂN ÖZKENDİ’NİN “KİŞİ-A İ DĀSTAN-I ÇİNGİZ HAN ~ HAZRET-I MİR TĒMÜR DĀSTĀNININ BEYĀNĪ”
KİTABINDA BİRİNCİ KİŞİ ÇOKLUK EMİR-İSTEK KİRİNİN BİÇİMLERİ

(2011, s. 61), (2009, s. 665-676) gibi dilciler ise bu eklerin Eski Türkçede görüldüğü üzere ve “düşünce bazında veya kendilerini ikinci kişi yerine koyarak kendi kendilerine de emir verebildiğini”, I. kişi emir kipinin teklik ve çokluk ekleri olarak ele alınması gerektiğini doğru görmektedir.

Faruk Kadri Timurtaş “istek ile emir arasında bugün olduğu gibi dün de mana yakınlığı vardır. Arada büyük fark yoktur. Her iki sığa, hemen hemen aynı mahiyeti kazanmıştır” (Timurtaş, Eskiye Türkiye Türkçesi. XV. Yüzyıl, 1994, s. 129) derken Turgay Sebzecioğlu “Emir ve istek kipinin arasındaki ince sınırın bir nedeni de anlambilimsel ve edimbilimsel boyutlardır. Sözgelimi, emir güce dayalı bir tahakküm içerse de sonuç olarak bir isteme eyleminin parçası” olduğunu ifade eder (Sebzecioğlu, 2016, s. 238).

Ahmedi İsqaqov emir kipinin gramer anlamı dışında semantik, modal anlamlarının da olduğunu esas alarak “buyurma / emir” sadece bir terim olarak genel bir ifade verdiğini dile getirmiş ve bu kipin “emir” dışında “dilek / istek” ve “şart / koşul” anlamlarını bildirmekle beraber aynı zamanda zaman kategorisini bildirdiğini söyler (İsqaqov, 1991, s. 317-318).

M. Orazov, fiilin her hangi kipe ait biçimini ele aldığımızda onların birçok anlama sahip olduğunu; dilde tam buyurma, tam şart, tam istek denilen bir anlamın olmadığını; onların bir başka kategoriyle de ilgili olabileceğini; buna örnek de tam buyurma olarak gösterilen -İn ekinin emir dışında “daha önce söylenen bir düşüncenin karara bağlanması, neticesini bildirmesi gibi durumlarda”, “daha önce söylenen bir fikiri kabul etmede”, “dilek, istek, arzu”, “bir başkasına dilek dileme, beddua söyleme”, “tavsiyede bulunma, danışma” gibi birçok anlamı taşıdığını ileri sürmektedir (Orazov, 2001, s. 229-230). Bunun dışında Zeynep Korkmaz’ın belirttiği gibi “kipin dildeki kullanış farklarının verdiği anlam ve işlev kaymaları dolayısıyla, istek, gereklilik, açıklama, uyarı, yönlendirme, dua, yemin, yakarış, kargış, şaşkınlık, hayret, yeterlilik, sitem, kabullenme, teslimiyet gibi çeşitli görevleri” de tespit edilmiştir (Korkmaz, 2009, s. 672-673).

Makalemizde söz konusu kip eklerinin hangi işlevlerde kullanıldığını ortaya koymak üzere bu eklerin kullanım özellikleri ve cümleye kattığı anlamları bakımından karşılaştırılmıştır. Aslında KDC/HTD’de karşımıza çıkan {-(A)yIn}, {-(A)yık}, {-(A)II}, {-(A)IIk} ve {-(A)IIη} ekleri ve bu eklerden gelişen bazı biçimleri, Türkçenin çeşitli dönemleriyle ilgili yapılan çalışmaların çoğunda 1. kişi emir kipi olarak değerlendirilmiştir (Akar, Oğuzların Dili, 2018, s. 181-182), (Karamanlıoğlu, 1994, s. 116), (Ercilasun, 1984, s. 140-148), (Argunşah, Çağatay Türkçesi, 2013, s. 168).

KDÇH~TDB’de geçen örnekleri karşılaştırdığımızda ise bunların yalnızca “emir” değil “istek”, “tavsiye”, “gereklilik” gibi anlamlara da sahip olduğu tespit edilmiştir.

Emir:

bular aydı körsetkil *körelî* dedi “bunlar göster görelim dedi(ler)” (12a/15).

Tavsiye:

anı aramızda han *kılayık* tedi “onu (kendi) aramızda han seçelim dedi(ler)” (20a/13),

anı *öltürelî* dediler “onu öltürelim dediler” (8b/12).

Gereklilik:

öz günāh ü şūmluķımızdın *bilelūk* “kendi suçumuz ve kadersizliğimizden bilelim/ bilmeliyiz” (27a/12).

Bundan dolayı makalede bu ekler için *emir* ve *istek* terimlerinin birlikte kullanması tercih edilmiştir.

b) Biçimbirimlerle İlgili Terimler ve Bazı Birimlerin Gösterimi

Çalışmada, tespit ettiğimiz emir-istek kiplerinin 1. kişilerine dair biçimlerin birbiriyle ilgili ve ilgisiz kısımlarını dikkate alarak biçimbirimlerin özelliklerine göre bazı terimler ve bazıları için özel işaretler kullanılmıştır.

Bir yapının ses uyumuna bağlı olarak ortaya çıkmış değişken biçimleri *alomorf* (İng. *allomorph*; Alm. *allomorph*; Fr. *allomorphe*; Rus. *алломорф*; TTrk. *biçimbirimcik* (İmer, Kocaman, & Özsoy, Dilbilim Sözlüğü, 2011, s. 53), *altbiçim* (İmer, Kocaman, & Özsoy, Dilbilim Sözlüğü, 2011, s. 23), *değişken şekil* ~ *değişken şekillik* (Korkmaz, 1992, s. 42) vb ve *fonetik varyant* terimiyle karşılanırken onları özel bir şekilde göstermek için {- (A)yIk} örneğinde gördüğümüz gibi süslü ayraç içine alınan biçimbirimlerin değişen sesleri büyük değişmeyenleri küçük harfelerle, kaynaştırma sesleri ise yay ayracıyla yazılmıştır.

Bir biçimbirimin fonetik varyantların ortaya çıkma sürecindeki ses olayları için *morfofonetik değişme*, ses olaylarından dolayı biçimbirimlerin çeşitlenmesi için *morfofonetik varyantlaşma* terimi kullanılmıştır. Bunların eski şeklinden yeniye doğru değişimi ise < işaretiyle, sesbirimler ise // gösterilmiştir.

'ABDURAHMÂN ÖZKENDİ'NİN "KİŞİ-A DĀSTAN-I ÇİNGİZ HAN ~ HAZRET-I MİR TEMÜR DĀSTĀNININ BEYĀNĪ"
KİTABINDA BİRİNCİ KİŞİ ÇOKLUK EMİR-İSTEK KİRİNİN BİÇİMLERİ

İncelemekte olduğumuz eklerin birden fazla ekten oluşan ekler olabileceğini düşünerek *birleşik ek* (İng. *compound suffix*; Rus. *сложный affфикс*) terimi kullanılmıştır.

Araştırma Alanı ve Kullanılan Yöntemler

Çalışmanın belirli bir sonuca ulaşılması için şu yöntemler kullanılmıştır:

a) Eklerin işlevleri ve verdiği anlamları bilim insanlarınca ileri sürülen görüşler esas alınarak açıklamalara yer verilecektir. Bu durumda tasvirî ve tanımlayıcı yöntemler kullanılacaktır.

b) Eklerin başta Eski Türkçe olmak üzere Türkçenin çeşitli tarihî dönemlerindeki gelişim sürecini göstermek suretiyle artzamanlı (diyakronik) yönetime başvurulacaktır.

c) İncelemekte olduğumuz eklerin izlerini görebildiğimiz lehçelerdeki şekillerden bahsederken eşzamanlı (senkronik) yöntemden yararlanılmıştır.

ƘDÇH~TDB'de Emir-İstek Ekleri

ƘDÇH~TDB'de 1. ŞEKİL'de gördüğümüz gibi emir-istek kipleri için kullanılan yapılar, çeşitliliği ve çokluğu bakımından dikkat çekmektedir. Özellikle 1. kişi çokluk için beş çeşit ekin kullanılması dikkat çekicidir. Bu çeşitlilik, incelediğimiz metnin karışık lehçeli bir metin olarak Türkçenin değişik lehçe ve ağızlarına ait eklerin bir arada kullanılmasıyla ilişkilendirilmektedir.

1. ŞEKİL:

Kişiler	Teklik	Çokluk
I.	{-(A)yIn}	{-(A)yIK} {-(A)II} {-(A)IIK} {-(A)IIŋ} {-(A)nUŋ}
II.	{-ø} {-ĠII} {-ĠIn}	{-(U)ŋ} {-(I)ŋIz(IAr)} {-(U)ŋIz} {-(I)ŋIz(IAr)}
III.	{-sUn}	{-sIn(IAr)}

Birinci Kişi Çokluk Emir-İstek Kipinin Biçimleri

Kaynaklara göre Türkçenin en eski dönemlerinden günümüze kadarki serüvenini izlediğimizde 1. kişi çokluk emir kipinin birbiriyle ilişkili olan değişik biçimleri kullanılmıştır. Bunlardan en yaygın şekilde kullanılan {-

{(A)lIm} ve bu ekten gelişen bazı yapılardır. İncelediğimiz metinde örnekleri bulunmayan bu ek, tarihî lehçelerden başta Eski Türkçe (Tekin T. , Orhun Türkçesi Grameri, 2016, s. 165), (Akar, 2020, s. 75), (Aydarov, 1995, s. 85) olmak üzere Eski Uygur (Gabain, 2007, s. 79), Karahanlı (Ercilasun, 1984, s. 141), Harezmi (Ata, Harezmi- Altın Ordu Türkçesi, 2014, s. 94), Kıpçak (Öztürk, 2018, s. 67-68), Eski Anadolu (Korkmaz, 2013), Eski Türkiye Türkçesi (Timurtaş, Eskiye Türkiye Türkçesi. XV. Yüzyıl, 1994, s. 129-130) ve Çağatay (Eckmann J. , 2017a, s. 117) dönemlerine ait metinlerde, çağdaş lehçelerden Türkiye Türkçesinde (Korkmaz, 2009, s. 671) kullanılmaktadır. A. von Gabain, Eski Uygur Türkçesinin n ağzında bu ekin {-AlAm} alomorflarına da raslandığını belirtmektedir. *unutalam* “unutalım” (Gabain, 2007: 79). G. Aydarov bu şekle dair *işidelem* “işitelim” örneğini vermektedir (Aydarov, 1995, s. 135). Harezmi Türkçesinde {-GAlIm} şekline de rastlanırken (Hacıeminoğlu, Harezmi Türkçesi ve Grameri, 1997, s. 155), Eski Anadolu Türkçesinde {-(A)lIm} ekinin ikinci parçasındaki düz /I/ ünlüsü yuvarlaklaşmıştır (Akar, 2018, s. 110; 181)

Bu bilgilerden hareketle en eski dönemlerden beri birleşik hâl almış olduğunu söyleyebileceğimiz {-(A)lIm} ekinin kökeni hakkında çeşitli görüşler vardır. W. Bang bu ekin ve bu ekle aynı görevlerde kullanılan {- (A)lı}, {- (A)lık}, {- (A)lıñ}, {- (A)lım} eklerinin *al-* fiilinin gramerleşmesi sonucunda meydana gelmiş bir yapı olduğunu düşünmektedir (Eraslan, Eski Uygur Türkçesi Grameri, 2012, s. 324). M. Orazov, {-Ay}, {- (A)yIn}, {- Aylm}, {- Aylk}, {- Allm}, {- Allk} eklerinin hepsi etimolojik bakımından istek bildiren {-GAy} ekiyle bağlantılı olduğunu ileri sürmektedir (2001, s. 240). Ş. Şukurov bu ekin “Kuran Tefsiri” gibi bazı orta dönem metinlerinde görülen emir-istek anlamlı {-GA} ekinden geliştiği kanaatindedir (1980, s. 39-42). Oysa {-GA} ekinin {-GAy} ekinden gelişmiş olduğu kesindir.

N.A. Baskakov bu eklerdeki /a/ biriminin bir zarf-fiil eki olduğunu savurken (1952, s. 449), V. Kotviç (1962, s. 255-267) ve V. Hatiboğlu {-A} istek eki (Hatiboğlu, 1981) olduğunu iddia etmiştir. V. Kotviç, {-Allq}, {- Allm}, {- All} eklerini (-a+lıq, -a+lım, -a+lı) şeklinde iki parçada inceleyerek birinci parça istek anlamlı bir ek, diğer kısmı ise kişi eki olduğunu iddia etmiştir (1962, s. 255-267). M. Şçerbak da ilk önce bu eklerin fonetik varyant olmadığını belirterek, bu eklerdeki ortak parça olan {-II} parçasının çokluk eki, /m/, /k/, /ŋ/ ise bir kişi eki olduğunu düşünmektedir (2016, s. 50).

Dilcilerin fikirlerinden gördüğümüz üzere Türkçenin değişik dönemlerinde 1. kişi çokluk emir kipi için {-(A)lım} eki dışında {- (A)lı}, {- (A)lık}, {- (A)lıñ}, {- (A)yık} ve {- (A)nUñ} gibi çeşitli yapılar da

‘ABDURAHMÂN ÖZKENDİ’NİN “KİŞSA-I DĀSTAN-I ÇİNGİZ HAN ~ HAZRET-I MİR TĒMÜR DĀSTĀNINID BEYĀNĪ”
KİTABINDA BİRİNCİ KİŞİ ÇOKLUK EMİR-İSTEK KİRİNİN BİÇİMLERİ

kullanılmıştır. Bu yapılardan bazıları incelediğimiz metinde de karşımıza çıkmaktadır.

{-(A)II} eki

Türkçenin en eski dönem metinlerinden ilk *Kutadgu Bilig*’in A. nüshasında tespit edilen *bar-alı* (Ercilasun, 1984, s. 141) örneğinde gördüğümüz {-(A)lı} eki, Harezm, Çağatay ve Kıpçak sahalarında karşımıza çıkmaktadır.

Har. *kolalı ~ kolalıñ, köreli ~ köreliñ, bēreli* vb. (Ata, Harezm- Altın Ordu Türkçesi, 2014, s. 94).

Çağ. *içeli, alalı(ñ), bağılı* vb. (Eckmann J. , 2017b, s. 100), (Argunşah, Çağatay Türkçesi, 2013, s. 168);

Kıp. Codex Cumanicus’ta: *baralı, söveli* vb. (Karamanlıoğlu, 1994, s. 116), (Öztürk, 2018, s. 67-68), (Güler, 2018, s. 47).

János Eckmann tarafından bir istek eki (2017a, s. 117) olarak değerlendirilen bu ekin yapısı üzerinde bazı görüşler ileri sürülmüştür. N. A. Baskakov bu ek ile aynı görev işleyen {-(A)IIK} ekinin bir yapıdan oluştuğunu dile getirirken (Baskakov N. , 1952, s. 195), S. Omarbekulı (2007, s. 108) ve M. Orazov, {-AII} eki, {-AIIK} ekinin kısaltmış biçimi olduğu kanaatindedir (Orazov, 2001, s. 241). O. Nakısbekov bu ekin aslının {-II} şeklinde olduğunu ve genellikle {-A} zarf-fiil ekiyle birlikte kullanıldığını ifade eder (Nakısbekov, 1982, s. 40).

Bu ekin birçok lehçenin yazı dilinde ve bazı ağızlarında fonetik varyanlarıyla karşımıza çıkmaktadır.

Türkmen Türkçesinde {-AII} şeklinde olup büyük ünlü uyumuna uymaktadır (Kara, 2007, s. 274). İkili çokluk için kullanılır. *alalı* “alalım”, *bileli* “bilelim”, *başlaalı* “başlayalım” (KTLG, 2006, s. 711).

Uygur Türkçesinde {-ali} şeklinde olup ekin dar ünlüsü hep incedir. Bu yüzden ek büyük ünlü uyumuna uymaz (Qaydarov, 1969, s. 71). Bazı kaynaklarda ise Uygur Türkçesinde bu ekin {-A)yli} şeklinin de olduğuna dair bilgi vermektedir. *işleyli* “çalışalım”, *işlemäyli* “içmeyelim”, *qılayli* “kılalım”, *köreyli* “görelim, bakalım” (Yazıcı, 2007, s. 398), (Buran & Alkaya, 2019, s. 15).

Uygur Türkçesindeki {-A)yli} şekline benzer bir yapı, Kırgız Türkçesinde de {-AylI}, {-AylU} şeklindeki 4 aşamalı alomorfuyla karşımıza çıkmaktadır. *ukta-yılı* “uyuyalım”, *işte-yili* “çalışalım”, *süylö-yülü*

“konuşalım” (Çengel Kasapoğlu, 2005, s. 236). Altay lehçesinde ise bu ekin {-AII}, {-OII}, {-yII} gibi 3 varyantı (2007, s. 1056). *baralı* “varalım, gidelim” vb. (Buran, Alkaya, & Özeren, 2014, s. 42), Tuvacada “ikilik” (двойственный) durumlarda emir, istek veya öneri ifade etmek için kullanılan {-AAII}, {-III}, {-UUIU}, {-AII}, {-III} şeklindeki 5 varyantı vardır (Arıkoğlu, 2007, s. 1195).

Türkmen, Uygur, Kırgız, Altay, Tuva lehçelerinde çeşitli varyantlarıyla karşımıza çıkan {-(A)I} ekine Kazak Türkçesinin batı ve güney ağızlarında da rastlanılmaktadır (Qaliev & Sarıbaev, 1967, s. 90), (Beketov, 1992). G.Musabaev’in verdiği bilgiye göre Kazakçanın Manğıstav Eyaleti civarındaki Aday boyunun ağızlarında Kazak edebî dilindeki *barayıq* “gidelim”, *keleyik* “gelelim” şeklindeki emir kipinin yerine *baralı*, *keleli* olarak kullanılmaktadır (2008, s. 375). S. Omarbekulı’na bu ek anlam ve görev bakımından Kazak Türkçesinin edebî dilindeki {-(A)IIK} ekin oluşturduğu kipten her hangi farkı yoktur (2007, s. 108). O. Nakısbekov, bu ekin Kazak Türkçesinin diğer ağızlarına göre Batı ve Güney ağızlarında daha çok belirgin bir şekilde kullanılması bu bölgelerle sınır olan Uygur, Özbek, Karakalpak, Kırgız, Türkmen lehçelerinin tesiri olduğu kanaatindedir (Nakısbekov, 1982: 42).

İncelediğimiz metinde ise kişi eki eklenmeden 1. kişi çokluk emir kipinin yapıldığı {-(A)I} eki 4 örnekte geçmektedir.

- ▶ anı *öltürelî* dediler “onu öldürelim dediler” (8b/12),
- ▶ atımızın *âzâd yiberelî* tédiler “atımızı serbest bırakalım dediler” (12a/12),
- ▶ bular aydı körsetkil *körelî* dedî “bunlar gösterin görelim dedi” (12a/15),
- ▶ bir yerge bir nemerse *kovalı* “bir yere bir şeye yerleştirelim” (20a/12).

{-(A)IIK} eki

Kaynaklara baktığımızda bu ek, Harezmi dönemi metinlerinden Nehcü’l Feradis’te geçen *kılalık* örneğinde görülmektedir (Ata, Harezmi-Altın Ordu Türkçesi, 2014, s. XI). Kıpçak Türkçesi dönemi metinlerinden Ermeni Kıpçak Türkçesi metinlerinde (Öztürk, 2018, s. 67), *Tuhfetü’l-zekkiyye* ve *Codex Cumanicus*’ta de bu ek karşımıza çıkmaktadır. *alalık*, *kelelik*, *yatalık*, *yelik* vb. (Karamanlıoğlu, 1994, s. 116). Harezmi ve Kıpçak Türkçesi metinlerinde bu ekin ünlüsü düzdür. Argunşah’ın verdiği bilgiye

‘ABDURAHMÂN ÖZKENDİ’NİN “KİŞSA-I DĀSTAN-I ÇİNGİZ HAN ~ HAZRET-I MİR TĒMÜR DĀSTĀNINID BEYĀNĪ”
KİTABINDA BİRİNCİ KİŞİ ÇOKLUK EMİR-İSTEK KİRİNİN BİÇİMLERİ

göre ise bu ekin Çağatay Türkçesi döneminde ünlüsünün yuvarlak olduğu {-AIUḲ} şeklindeki örneklere yer vermektedir. *bérelük* “verelim”, *yéberelük* “gönderelim” (Argunşah, Çağatay Türkçesi, 2013, s. 169).

S. Omarbekulı, bu kip türünün daha Mañğıstav bölgesi sakinlerinin dilinde söylendiğini; fakat Kazak edebi dilin için de yabancı olmadığını; Özellikle XIX. yüzyıldaki Klasik Kazak edebiyatının temsilcilerinden Abay Kunanbayoğlu ve Ibaray Altınсарın’ın eserlerinde {-IIḲ} ekinin yoğun bir şekilde kullanıldığını ifade etmektedir (Omarbekulı, 2007, s. 108). *Bir jaman jipti dalada umıtıp kaldırdıñ dep sonşa keyip turğan adam bizge eşnärse bere koymas, auzımızdı aurtpay, kelgen izimizben kaytalık* (WEB-1). *Olay bolsa, sol aytkan söziñiz jazılğan kitaptı keltiriñiz, senimdi kitap bolsa, biz toba etip, dārigerlikti koyalıq, - dep* (WEB-2), *Bul дәuren kemdi күнге - bozbalalıq, қартaymastay көрмелик, оylanalıқ* (WEB-3) vb.

V. Kotviç, {-AIIḲ}, {-AIIḡ}, {-AII} eklerinin önce iki parçada (-a+lıq, -a+lım, -a+lı) inceleyerek birinci parça istek anlamı bir ek, diğeri kısmı ise kişi eki olduğunu iddia etmiştir. O, bununla birlikte {-AIIḲ} ekinin /a/ birimi istek eki, /l/ sayılık/ çokluk anlam bildiren ek ve {-IK} ise bir kişi eki olduğunu ileri sürmektedir (1962, s. 255-267). Yani; bu ek, {-GAY} istek kipinden gelişmiş {-A} ekiyle {-II} ekinin birleşmesiyle meydana gelen bir yapıya iyelik kökenli {-Ḳ} kişi ekinin getirilmesiyle yapılmıştır.

Özbek yazı dilindeki {-(ä)ylik} şekli Tatar Türkçesinin Baraba ağzlarında da tespit edilmiştir. Bunu Ercan Alkaya “Özbek tesiri” olarak değerlendirmiştir (Alkaya E. , 2008, s. 329). Özbek Türkçesinde de bu ek aynı şekilde yaşamaktadır. *bāraylık* “gidelim”, *qāçib qālāylik* “kaçıp gidelim” (Abdurahmanov, Rafiyev, & Şodmonqulova, 1992, s. 175). Bu ek, Kırgız Türkçesinin yazı dilinde {-AII(k)}, {-OIU(k)} şeklindedir. Bununla birlikte Altay, Uygur ve Özbek Türkçelerine yakın yerlerde {-yIIk}/{-yIIḲ}/{-AyIIk}/{-OyIIḲ} şekilleri de kullanılmaktadır. *ala-alı(k)* “alalım”, *kel-elik* “gelelim”, *koşu-oluk* “katalım” (Yunusaliyev, 1985, s. 192). Tofacada {-AAIIḲ} şeklini alarak açık ünlüsü uzun olarak kullanılırken (Orazov, 2001, s. 237), Altaycada ekin /Ḳ/ biriminin bir çokluk eki olmasına rağmen kendisinden sonra *baralık(tar)* örneğinde görüldüğü üzere {+tAr} < {+lAr} ekinin getirildiği {-AIIk(tAr)}, {-OIIk(tAr)}, {-yIIk(tAr)} şeklindeki varyantları da vardır (Ercilasun, 2007, s. 1056), (Buran, Alkaya, & Özeren, 2014, s. 42).

ḲDÇH~TDB’de bu ekin kullanıldığı 4 örnek tespit edilmiştir.

► *koşka* kaytalıñ barıp *olturalıq* tédiler “çadıra dönelim, oturalım dediler” (11b/12),

► akşak tēmur bilen uruş kılaluk mu“Aksak Timur’la savaşalım mı?” (26a/5),

► öz günāh ü şūmluķımızdın *bilelūk* “(bunun sebebini) kendi suçumuz ve talihsizliğimizden arayalım” (27a/12),

► biz ol ʔarafige *kōçelik* dēp aytur ērdi “biz o tarafa göç edelim diye söylerlerdi” (29a/15).

{-(A)IIŋ} eki

Eski Uygurcada da kullanıldığını belirten Kemal Eraslan bu ekin “her hâlde asli şekli -alıŋ/ -eliŋ’dir. -alım, -elim şekli ŋ > m değişmesiyle ortaya çıkmış” olabileceğini belirtmiştir (Eraslan, Eski Uygur Türkçesi Grameri, 2012, s. 324).

KB’nin A ve B nüshalarında da bu ekle ilgili bazı örneklere rastlanılmaktadır. *baralıŋ, kireliŋ* (Ercilasun, 1984: 141; Hacıeminoğlu, 1996: 192-193).

János Eckmann’ın verdiği bilgiye göre Harezmi Türkçesi metinlerinde bu ek, 1. kişi çokluk emir-istek eki olarak sık sık karşımıza çıkmaktadır. Bahsi geçen dönem metinlerinde bu ekin ünlüyle biten fiillerden sonra gelen {-ĜAIIŋ} şekli de kullanılmaktadır. *çıkalıŋ* “çikalım”, *köräliŋ* “bakalım” *oynaĝalıŋ* “oynayalım”, *tiläĝäliŋ* “dileyelim” vb. (2017b, s. 27).

Çaĝataycada bu ek, {-AII} ve {-AII(ŋ)}, {-AIIUŋ} şekillerinde ve ünlüyle biten fiil tabanlarından sonra kullanılan {-II(ŋ)} şekli de vardır. *içeli* “içelim”, *alalı(ŋ)* “alalım”, *baĝlılı* “baĝlayalım”, *ayläliŋ* “eyleyelim” vb. (Eckmann J. , 2017b, s. 100), (Argunşah, Çaĝatay Türkçesi, 2013, s. 168).

Taradığımız kaynaktan bildiğimiz kadarıyla bu ek, günümüz Türk lehçelerinden Türkmencede de kullanılmaktadır. KTLG’nin yazarlarının verdiği bilgiye göre bu ek, Türkmencede ünsüzle biten fiillere doğrudan bağlanmaktadır. Ünlüyle biten fiillerde, fiil tabanının sonundaki ünlü ile ek başındaki ünlü kaynaşarak uzar ve ünlü uyumuna uyar. Genel çokluk için kullanılır (KTLG, 2006, s. 715). *islääliiŋ* “yapalım”, *okaaluŋ* “okuyalım”, *turaluŋ* “kalkalım, bekleyelim” vb. (Kara, 2007, s. 274).

Kanaatimizce bu ek, {-GAy} > {-GAY} > {-A} istek ekiyle {-II} ekinin birleşmesiyle oluşmuş {-AII} yapısına {-ŋ} kişi ekinin getirilmesiyle kurulmuştur.

ꞐꞐꞐꞐ-ꞐꞐꞐ’de bu ekin geçtiği şu 4 örnek tespit edilmiştir.

⁶ ABDURAHMÂN ÖZKENDİ'NİN “KİŞSA-I DĀSTAN-I ÇİNGİZ HAN ~ HAZRET-I MİR TĒMÜR DĀSTĀNINID BEYĀNĪ”
KİTABINDA BİRİNCİ KİŞİ ÇOKLUK EMİR-İSTEK KİRİNİN BİÇİMLERİ

► kēliñiz ėmdi қоşқа қайталығ “gelin şimdi de çadıra dönelim”
(11b/12),

► ey baba hōş ėmdi han қылаһығ тэдiler “ey, baba peki, şimdi han seçelim dediler” (20b/12),

► halkñı yığıp қayu tarafıғe көçeliñ дөp “halkı toplayıp ne tarafa göç edelim diye” (29a/1),

{-(a)nuñ} eki

ҚDÇҺ~TDB’de de bu ekin geçtiği sadece tek örnek tespit edilmiştir.

► şehrimiz қарсусыға түшти ne қылануғ теди “şehrimiz (onların) eline geçti ne edelim dedi” (26a/15).

Gerek tarihî metinlerde gerekse çağdaş lehçelere ait yazılı metinlerinde göremediğimiz bu ek, metinde yer alan bir müstensih hatası da olabilir. Fakat Türkçede /l/ > /n/ değişmesine dair örneklerin sık sık karşımıza çıktığını da göz ardı etmemiz gerekmektedir. *birlen ~ bilen > benen* “ile, ve”, *illet > indet* “hastalık, salgın” vb.

Bununla birlikte M. Orazov’un verdiği bilgiye göre Özbek Türkçesinin Kazakistan ağızında {-AIIK} ekindeki /l/ sesini /n/ sesine dönüştürerek {-AnIK}, {-Aniv} şekillerinde söylediğini ve ağza ait bu şekillerin anlam bakımından {-AIIK} ekinden bir farkı olmadığını belirtir (Orazov, 2001, s. 247). Buradan da {-(a)nuñ} ekinin {-(A)IIñ} ekinden gelişmiş olabileceği kanaatine varılabilir.

{-(A)yIK} eki

Elimizdeki kaynaklara baktığımızda bu ekin tarihi çok eski dönemlere gitmemektedir. M. Orazov, bu ekin Kıpçak grubu lehçelerine ait olduğunu ve Ş. Şukurov’un verdiği bilgilere dayanarak bu ekin Bâbüir Divânı ile Şecere-yi Terâkime’de geçmesi dolayısıyla XV-XVI. yüzyıllarda meydana geldiğini ileri sürmektedir. Fakat bu ekin Ali Şir Nevai’nin eserlerinde kullanılmaması bunun bir ağız özelliği olabileceğini düşündürmektedir (Orazov, 2001, s. 238). Fakat Kıpçakçanın özelliğini barındırdığı düşünülen “Bâbüir Divânı (Yücel, 1995, s. 78-79)”nda da, “Şecere-i Terâkime”de (Ölmez, 1996, s. 90-91) de {-(A)yIK} ekinin geçmediği görülmektedir.

Bu ek, Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinde {-AyIñ} şeklinde karşımıza çıkmaktadır. M. Orazov’a göre etimolojik açıdan {-(A)IIK} ekiyle bir morfemden gelişen bu ek, Ermeni Kıpçak vesikalarında geçmektedir (Orazov, 2001, s. 237). Ekin Codex Cumanicus ve TZ’de geçen {-AIIK}

biçimiyle paralel kullanımı olduğu kadar, çağdaş Kıpçak yazı dillerinden Kazak, Kırgız ve Tatar Türkçeleri ile de işlevsel bağlamda bir ortaklık söz konusudur. Çağdaş Türk dil sahasındaki bu kullanım, Ermeni harfli Kıpçak Türkçesinde bazı ses değişiklikleriyle aynı biçimdedir. Ayrıca, ekin sonundaki /h/ unsurunun, iyelik kökenli kişi eki olması ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinin genel ses özelliklerinden olan $k > h$ değişikliğinin mevcut bulunması da ilgi çekici hususlardır. Ek, ünsüzle biten fiillerden sonra genellikle {-Alh}, birkaç örnekte {-AyIh}, ünlüyle biten fiillerden sonra da {-Ih} şeklinde kullanılır. Üç örnekte de {-IyIh} biçimindedir. *aytayih* “söyleyelim”, *tüşüyüh* “inelim”, *bolayih* “olalım” vb. (Güvenç, 2014, s. 417-418).

B. Turdaliev, XX. yüzyılın başlarına kadar kullanılan bu ekin Çağdaş Özbek Türkçesinde bulunmadığını belirtir (Turdaliev, 1969, s. 76). *Uzbek Halq Şevalari Morfologiyası* adlı esere göre günümüz Özbek Türkçesinin ağzlarında da bu ek kullanılmaktadır (1984, s. 108).

Mustafa Öner, bu ekin 1. teklik kişi emir kipinin {- (A)yIn} ekinin analogik baskısı altında gelişmiş olabileceği kanaatine varmıştır (1998, s. 192). Bu durumda söz konusu ekin Eski Türkçenin son dönemlerinden (Eraslan, Eski Uygur Türkçesi Grameri, 2012, s. 322) itibaren herhangi kişi eki almadan da emir ve isteği sağlayan {-GAy} > {-Ay} ekiyle iyelik kökenli kişi eki {- (I)K} ekinin birleşmesiyle meydana gelmiş olduğunu düşündürmektedir. Aslında {- (A)y} ekinin kökeni üzerinde de çeşitli fikirler ileri sürülmüştür. C. Brockelmann bu ekin kökenini Moğolca *aya*, *eye*, *iye* unsurlarıyla ilişkilendirirken (Brockelmann, 1954, s. 179), N. Baskakov {-GAy} ekinden geliştiğini bildirmektedir (Borjakow, Saryhanow, Söyegow, Hojayew, & Ärnazarow, 2000, s. 295-296).

M. Orazov bu eklerin, buyurma anlamları içerse de birçok kişinin grup hâlinde, arzu ve istekle işe sarılmasına neden olmak, teşvik etmek, heveslendirmek gibi anlamlarının daha üstün olduğunu belirtmiştir (Orazov, 2001, s. 231).

Ek, Karay (Öztürk, 2018, s. 67), Başkurt (Usmanova, 2006, s. 32), Kırım Tatarcası (Buran & Alkaya, 2014, s. 366), Nogay (Buran & Alkaya, 2014, s. 300), Karakalpak (Buran & Alkaya, 2014, s. 425), Karaçay Balkar (Buran & Alkaya, 2014, s. 492), Kazak (Isqaqov, 1991, s. 317) lehçelerinde {- (A)yIK} şeklinde olup ünlüleri hep düzdür. Kumuk Türkçesinde bu ekin {- (A)yIK} şeklinin yanında {- (A)yUK} varyantı da vardır (Buran & Alkaya, 2014, s. 492). Kazan Tatarcasında bu {-IyK} şeklinde kullanılmaktadır (Buran & Alkaya, 2019, s. 65-68). Bazı kaynaklarda Tatarcanın Tevriz

‘ABDURAHMĀN ÖZKENDĪ’NİN “KİŞSA-I DĀSTAN-I ÇİNGİZ HAN ~ HAZRET-I MİR TĒMÜR DĀSTĀNINID BEYĀNĪ”
KİTABINDA BİRİNCİ KİŞİ ÇOKLUK EMİR-İSTEK KİRİNİN BİÇİMLERİ

ağzında -ayıq, -eyik ekinden gelişen -ayaq, -eyek, ıyıq, - ıyq, -ïyik, -ïyk şekillerinin kullanıldığını; Baraba ve Tom ağızlarında bu eklere -lAr çokluk ekinin gelebildiğini; Tümen bölgesine bağlı bazı köylerde ve Baraba ağzında bu ekin -ıñ, -ïñ ekiyle genişlemiş –ayığıñ, -eyiğıñ şekillerinin de bulunduğunu göstermektedir (Alkaya E. , 2008, s. 328-329).

Bu ekin Azerbaycan Türkçesinde iki şekli, daha doğrusu iki çeşit kategori için kullanılan iki varyantı vardır. İstek kipi {- (y)Aq} şeklindeyken (Kazımov, 2010, s. 220-221), (Orazov, 2001, s. 237) emir kipi de {- (y)Ag} şeklindedir (Buran, Alkaya, & Yalçın, 2017, s. 111). Bu yapının izleri Anadolu *salaḥ* “salalım”, *idek* “edelim”, *yiyeq* “yiyelim”, *yaşıyaq* “yaşayalım” vb. (Akyıldız Ay, 2021, s. 309) ve Irak Türkmenlerinin ağızlarında da *alağ* “alalım”, *danışağ* “danışalım” (Bayatlı, 1996, s. 393) şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

İncelediğimiz eserde ise bu ek aşağıdaki üç örnekte karşımıza çıkmaktadır.

- ▶ biz açқа *ölmeyik* dediler “biz açlıktan ölmeyelim dediler” (6a/13),
- ▶ anı aramızda ḥan *kılayıq* tedi “onu aramızda han seçelim dedi” (20a/13),
- ▶ bāzergānni *talayıq* “çarşılarımı talan edelim” (21a/5) vb.

Sonuç

ḲDÇH~TDB’de tespit ettiğimiz “emir”, “istek”, “tavsiye”, “gereklilik” gibi çeşitli anlam taşıdığı için emir-istek kipi olarak adlandırdığımız ekler, çeşitli gramerlerde genellikle III. tip kişi eki olarak değerlendirilmektedir. Aslında emir ve istek kipi ekleri, diğer kip eklerinden her kişi için ayrı ekler sahip olması bakımından farklılık göstermektedir.

ḲDÇH~TDB’de de emir-istek kipi için çeşitli ekler kullanılmıştır. Bu çeşitlilik, metnin karışık dilli bir metin olmasıyla ilgili olduğunu düşündürmektedir.

1. t. kişi {- (A)yIn}
2. t. kişi {-∅}, {-ĠII}, {-ĠIn}
3. t. kişi {-sIn}
1. ç. kişi {- (A)yIK}, {- (A)II}, {- (A)III}, {- (A)IIñ}, {- (A)nUñ}
2. ç. kişi {- (U)ñ}, {- (I)ñIz (lAr)}, {- (U)ñIz}, {- (I)ñIz (lAr)}
3. ç. kişi {-sIn (lAr)}.

Bu eklerden makalemizin esasını oluşturan 1. kişi çokluk emir ekleri de kökenleri ve yapıları bakımından benzerlik gösterirlerse de bunların sadece bir fonetik varyant olmadığı ve her birinin çeşitli lehçelere ait olduğu tespit edilmiştir. Bundan dolayı söz konusu eklerin incelenmesi esnasında yapı, oluşum ve kullanım sahalarına (hangi ek hangi lehçe veya ağızlarda kullanıldığı) önem verilmiştir.

Bu eklerin her biri en az iki biçimbirimden oluşmuştur. Bunlardan {- (A)II}, {- (A)IIK}, {- (A)IIŋ} eklerinde {- (A)II} şeklindeki ortak bir parçası dikkat çekmektedir. Ekin {- (A)II} parçası yaygın görüşe göre {- Ay} < {- GAy} istek eki {- (I)I} eklerinin birleşmesiyle meydana gelmiştir. {- (A)IIK} ekindeki {- (I)k} iyelik kökenli kişi ekidir.

{- (A)II} ekine bir kişi eki getirilmeden emir-istek anlamı sağlaması Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak sahalarında, Türkmen, Uygur, Kırgız, Altay, Tuva lehçelerinde, Kazak Türkçesinin batı ve güney ağızlarında karşımıza çıkmaktadır.

{- (A)IIK} eki Harezmi, Kıpçak, Çağatay Türkçesi döneminde, Özbek, Kırgız, Tofa, Altay, Kazak yazı dillerinde, Tatar Türkçesinin Baraba ağızlarında bazı fonetik varyantlarıyla yaşamaktadır.

{- (A)IIŋ} eki tarihî Eski Uygurca, Karahanlı, Harezmi, Çağatay dönemleri metinlerinde ve Çağdaş Türk lehçelerinden sadece Türkmencede kullanılmaktadır.

{- (a)nuŋ} ise taradığımız kaynaklardan hareketle Türkçenin yazı dillerinde böyle bir ek görülmemektedir. Yazım hatası olabileceği de tahmin edilen bu ekin Özbek Türkçesinin Kazakistan ağızında kullanılan emir-istek ifade eden {- (A)IIK} > {- AnIK}, {- Aniv} ekleri gibi {- (A)IIŋ} ekinden gelişmiş olabileceği de düşünülmektedir.

{- (A)yIk} ekinin oluşumu da diğer emir-istek eklerine benzerlik göstermektedir. Bu ek de {- Ay} istek kipi eki ile {- (I)k} iyelik kökenli kişi ekinin birleşmesiyle meydana gelmiştir. Ek, Ermeni Kıpçak vesikalarında {- AyIŋ} şeklinde, günümüz Karay, Başkurt, Kırım Tatarcası, Nogay, Karakalpak, Karaçay Balkar, Kazak, Kumuk, Kazan Tatarcası gibi birçok Kıpçak lehçelerinde bazı ses farklılıklarıyla kullanılmaktadır. Bazı fonetik varyantlarına Azerbaycan Türkçesinde de rastlanılmaktadır.

‘ABDURAHMĀN ÖZKENDĪ’NİN “KĪSSA-I DĀSTAN-I ÇİNGİZ HAN ~ HAZRET-I MİR TEMÜR DĀSTĀNININ BEYĀNĪ”
KİTABINDA BİRİNCİ KİŞİ ÇOKLUK EMİR-İSTEK KİRİNİN BİÇİMLERİ

Kaynaklar

- Abdurahmanov, H., Rafiyev, A., & Şodmonqulova, D. (1992). *Ūzbek Tilining Amaliy Grammatikasi*. Toşkent: Ūqituvçi.
- Akar, A. (2018). *Oğuzların Dili*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Akar, A. (2020). *Bilge Tonyukuk Yazıtı*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Akyıldız Ay, D. (2021). XIV. Yüzyıl Orta Anadolu Türkçesi ve Günümüz Orta Anadolu Ağızları Arasında Fiillerin Çekiminde Görülen Biçimbirimsel Değişim ve Alt Biçimbirimsel Gelişimler. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 5(1), s. 289-319.
- Alkaya, E. (2008). *Sibirya Tatar Türkçesi*. Ankara: Turkish Studies Yayınları.
- Argunşah, M. (2013). *Çağatay Türkçesi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Arıkoğlu, E. (2007). Tuva Türkçesi. *Türk Lehçeleri Grameri* (s. 1150-1228). içinde Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ata, A. (2014). *Harezmi- Altın Ordu Türkçesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.
- Aydarov, G. (1995). *Orhon-Enisey Jäne Köne Uyğır Jazba Eskertkişteriniñ Tili*. Almatı: Ravan Baspası.
- Banguoğlu, T. (2015). *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Baskakov, N. (1952). *Karakalpaksıy Yazık* (Cilt 2). Peterburg-Moskva.
- Bayatlı, H. K. (1996). *Irak Türkmen Türkçesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Beketov, B. (1992). *Qaraqalpaq Qazaqtarınıñ Tili*. Almatı: Ravan Baspası.
- Borjakow, A., Saryhanow, M., Söyegow, M., Hojayew, B., & Ärnazarow, S. (2000). *Türkmen Diliniñ Grammatikasy Morfologiya*. Aşgabat.
- Brockelmann, C. (1954). *Osttürkische Grammatik Der Islamischen Litteratur Sprachen*. Leiden.
- Buran, A., & Alkaya, E. (2014). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri* (Cilt III). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Buran, A., & Alkaya, E. (2019). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri* (Cilt II). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Buran, A., Alkaya, E., & Özeren, M. (2014). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri* (Cilt IV). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Buran, A., Alkaya, E., & Yalçın, S. K. (2017). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri* (Cilt I). Ankara: Akçağ Yayınları.

- Çengel Kasapoğlu, H. (2005). *Kırgız Türkçesinin Grameri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Deny, J. (1941). *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*. (Ç. A. Elöve, Çev.) İstanbul: Maarif Velaleti Yayınları.
- Eckmann, J. (2017a). *Çağatayca El Kitabı*. (G. Karaağaç, Çev.) İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eckmann, J. (2017b). *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesine Üzerine Araştırmalar*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eker, S. (2006). *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (1984). *Kutadgu Bilig Grameri. Fiil*. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2007). *Türk Lehçeleri Grameri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2011). Türkçede Emir ve İstek Kipi Üzerine. *Türk Gramerinin Sorunları Bildiriler. I-II*, s. 61-72. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ergin, M. (1983). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Gabain, A. v. (2007). *Eski Türkçenin Grameri*. (M. Akalın, Çev.) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Güler, E. (2018). *Tarihî Kıpçak Türkçesinde Tasarlama Kiplerinin İşlevleri. Basılmamış Doktora Tezi*. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi.
- Güvenç, L. (2014). *Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinde Fiil. Basılmamış Doktora Tezi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi.
- Hacıeminoğlu, N. (1997). *Harezmi Türkçesi ve Grameri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Hatiboğlu, V. (1981). *Türkçenin Ekleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Isqaqov, A. (1991). *Qazirgi Qazaq Tili*. Almatı: Ana Tili Baspası.
- Jandarbek, Z. (2016). Kissa Dastan Çingiz Han. “*Türkistan – Ruhaniyat Besigi*” *Lingvo-Ölketanuv Entsiklopediyası, I*, беттер 247-260. Nur-Sultan.
- Jandarbek, Z., & Qoja, M. (2015). Kissa dastan Çingiz Han – Noviy İstoçnik Po İstorii Kazahskih Hanstv. Ot Tiuyrskogo Eliya k Kazahskomu Hanstvu. *Noviy İstoçnik Po İstorii Kazahskih Hanstv. Ot Tiuyrskogo Eliya k Kazahskomu Hanstvu* (s. 39-41). içinde Moskva.
- Kâmile İmer; Ahmet Kocaman; A. Sumra Özsoy. (2011). *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

‘ABDURAHMÂN ÖZKENDİ’NİN “KİŞSA-I DĀSTAN-I ÇİNGİZ HAN ~ HAZRET-I MİR TĒMÜR DĀSTĀNININ BEYĀNĪ”
KİTABINDA BİRİNCİ KİŞİ ÇOKLUK EMİR-İSTEK KİRİNİN BİÇİMLERİ

- Kara, M. (2007). Türkmen Türkçesi. *Türk Lehçeleri Grameri* (s. 231-290.). içinde Ankara: Akçağ Yayınları.
- Karamanlıoğlu, A. F. (1994). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları.
- Kazımov, Q. (2010). *Müasir Azərbaycan Dili. Morfologiya*. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyatı.
- Kik, A. (2014). *Zafer-Nâme-i Emir Temür-Muhammed Ali Bin Derviş Ali-yii Buharî (İnceleme-Metin-Dizin). Basılmamış Doktora Tezi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Kononov, A. N. (1956). *Grammatika Sovremennogo Turetskogo literaturnogo Yazyka*. Moskva-Leningrad: Sovyet İlimler Akademisi.
- Korkmaz, Z. (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesinin Grameri*. Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2013). *Oğuz Türkçesinin Gelişimi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kotviç, V. (1962). *İssledovaniye Po Altayskom Yazıkam*. Moskva.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri-I Fiil (Basit Çekim)* (2006). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Muminova, N. (2021). Temurnoma Asarida Qullangan Fors-Tojikça İsmalar Qatlami. *International Journal Of Word Art*(4), s. 65-71.
- Musabaev, G. (2008). *Qazaq Til Biliminiñ Mäseleleri*. Almatı: Arıs Baspası.
- Nakısbekov, O. (1982). *Qazaq Tiliniñ Oñtüstik Govorlar Tobı*. Almatı: Gılım Baspası.
- Ölmez, Z. K. (1996). *Ebulgazi Bahadı Han. Şecere-i Terakime (Türklerin Soy Kütüğü)*. Ankara: Türk Dili Araştırmaları Dizisi.
- Omarbekulı, S. (2007). *Qazaq Tiliniñ Özekti Mäseleleri*. Almatı: Arıs Baspası.
- Ömirbaev, E. (2020). *Qazaq Handığı Kezeñderindegi Jazba Eskertkişterdin Leksika-Semantikalıq jäne Sözjasamdıq Erekselikleri (XV-XVII. yy.)*. Şımken: Qoja Ahmet Yasawi Atındağı Halıqaralıq Qazaq-Türk Universiteti.
- Öner, M. (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Oral, T. (1986). *Tercime-i Zafer-name'nin 154b/7-182b Varaklarının Dilil Özellikleri, Transkripsiyonu ve İndeksi. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi.

- Oral, T. (1991). *Zafer-name-i Emir Timur: Tercüme-i Zafer-name. Basılmamış Doktora Tezi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Orazov, M. (2001). *Etistik*. Almatı: I. Altınсарın Atındağı Bilim Akademiyasının Respublikalıq Baspa Kabineti.
- Özkendi, Ä. (2020). *Qissa-Dastan Şıñğıs Han*. (Z. J. Muhtar Qoja, Dü.) Almatı: Qazaq Universitesi.
- Öztürk, A. (2018, Ağustos). Kuman, Memlûk, Ermeni Kıpçak ve Karay Türkçelerindeki Kip Eklerinde. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*(Özel sayı 4), s. 63-74.
- Qaliev, G., & Sarıbaev, Ş. (1967). *Qazaq Dialektologiyası*. Almatı: Mektep Baspası.
- Qaydarov, A. (1969). *Razvitie Sovremennogo Uygurskogo Literaturnogo Yazıka*. Alma-Ata: Mektep Baspası.
- Qoja, M., & Jandarbek, Z. (2015). Şıñğıshan men Qazaq Handarı Tuvralı Jaña Qoljazba. *Ahmet Yesevi Üniversitesi'nin Türkologiya Dergisi*(1), 63-71.
- Şçerbak, A. M. (2016). *Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Şekil Bilgisi Üzerine Denemeler (Fiil)*. (Y. Karasoy, N. Hacızade, & M. Gülmez, Çev.) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sebzecioğlu, T. (2016). *Dil Bilim Kavramlarıyla Türkçe Dil Bİlgisi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Şukurov, Ş. (1980). *Uzbek Tilida Fe'l Maillari Taraqiet*. Toşkent.
- Sultanbekov, K. (2018). *Āşār-i Dāstān-ı Emir Timūr Küregen (Dil Özellikleri – Metin – Dizin)*. *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*. Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tekin, T. (2016). *Orhun Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Timurtaş, F. K. (1994). *Eskiye Türkiye Türkçesi. XV. Yüzyıl*. İstanbul: Enderun Kitabevi Yayınları.
- Turdaliev, B. (1969). Matbuat Tilining Jonli Şevalarga Munosobati. *Uzbek Tili va adabiet*(5), s. 72-76.
- Türkyılmaz, F. (1999). *Tasarlama Kiplerinin İşlevleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Uğurlu, M., & Sultanbekov, K. (2021). Şağatay Tilinde Jazılğan Temirnamanın Tildik Ereşelikleri. *Al-Farabi Kazakh National University. Şığıstanu Seriyası*(2 (97), s. 27-33.
- Uzbek Halq Şevalari Morfologiyası* (1984). Toşkent: Ūqıtuvçı.

¹ABDURAHMÂN ÖZKENDİ’NİN “KİŞŞA-I DĀSTĀN-I ÇİNGİZ HAN ~ HĀZRET-I MİR TĒMÜR DĀSTĀNINIŃ BEYĀNI”
KİTABINDA BİRİNCİ KİŞİ ÇOKLUK EMİR-İSTEK KİRİNİN BİÇİMLERİ

- Usmanova, M. (2006). *Grammatika Başkirskogo Yazıka Dliya İzuçayuşşih Yazık Kak Gosudarstvennyy*. Ufa: Kitap Neşriyatı.
- Usta, Ç. (2013). *Türkiye Türkçesinde Emir Kipliği. Basılmamış Doktora Tezi Kırıkkale Üniversitesi*. Kırıkkale.
- Utebekov, S. (2023). “Kıssa-i Dāstān-i Çingiz Han” ve “Hāzret-i Mīr Tēmūr DāstānınıŃ Beyānı. – Almatı: Ahmet Yesevi Üniversitesi Avrasya Araştırma Enstitüsü, 2023. – 259 s.
- Utebekov, S.; Muminova Z. (2023). Abdurahman Özkendi’nin “Kıssa-i Dāstān-ı Çingiz Han” ve “Hāzret-i Mīr Tēmūr DāstānınıŃ Beyānı” Adlı Kitabının Fonetik ve Gramer Özellikleri. *Türkologia*, Sayı: 1 (113). – 68-89 s.
- Vardar, B. (1980). *Dilbilim ve Dilgisi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yazıcı, H. E. (2007). Yeni Uygur Türkçesi. *Türk Lehçeleri Grameri* (s. 355-427). içinde Ankara: Akçağ Yayınları.
- Yücel, B. (1995). *Bâbü'r Divânı (Gramer-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- Yunusaliyev, B. (1985). *Tandalgan Emgekter*. Frunze.
- WEB 1. <https://www.zharar.com/index.php?do=shorttexts&action=item&id=20591> (Erişim Tarihi: 04.04.2023).
- WEB 2. <https://www.zharar.com/index.php?do=shorttexts&action=item&id=20623> (Erişim Tarihi: 04.04.2023).
- WEB 3. <https://bilim-all.kz/olen/72-Bir-dauren-kemdi-kunge-%E2%80%93-bozbalalyq> (Erişim Tarihi: 04.04.2023).

Аңдатпа: Мақалада автор х. 1228 / б.з. 1813 жылы Өзкенттік Абдурахманның «Қисса-и дастан-ы Чингиз хан ~ Хазрет-и Мір Темүрнің дастанының баяны» атты кітабында сан алуандылығымен ерекше назар аудартатын бұйрық рай формаларының даму, қалыптасу процесіне және қолданылу ерекшеліктеріне байланысты тілдік талдау жасалады. Жазу дәстүрі бойынша шағатай мәтіндеріне ұқсастығы басым болғанымен тілдік жағынан әр түрлі түркі тілдерінің морфемалары аралас қолданылып отыратын шығармада бұйрық райдың 1-жағының көпше түрі үшін қолданылған {-(A)йЫн}, {-(A)йЫқ}, {-(A)лы}, {-(A)лыҚ}, {-(A)лың}, {-(A)нҰң} түріндегі 6 форманың даму, қалыптасу процесіне және қолданылу ерекшеліктеріне байланысты теориялық тұжырым айту үшін

SENBEK UTEBEKOV

зерттеудің салғастырмалы, диахронды және синхронды әдістерін қолдана отырып, бұйрық райдың 1-жақ формаларының көне түркі тілінен бастап, көне ұйғыр, Хорезм, шағатай, қыпшақ, көне Анадолия, сондай-ақ қазіргі түркі тілдеріндегі қолданыстары (фонетикалық нұсқалары, алломорфтары) көрсетіліп, дыбыстық өзгеріске ұшырағандарындағы орын алған дыбыс құбылыстарына тоқталады. Ескерткіш тілінде неліктен бұйрық рай формаларының 6 формасы қолданылған деген сұраққа жауап ізделеді. Бұл аралықта бұйрық райдың 1-жақтарына және формаларына қатысты ғалымдар арасындағы пікір-көзқарастар да талқыланып, ғылыми талдау жасалады.

Кілт сөздер: Абдурахман Өзкенди, Шыңғыснама, Тимурнама, бұйрық рай, алломорф, фонетикалық вариант

(Сенбек УТЕБЕКОВ. АБДУРАХМАН ӨЗКЕНДИДІҢ «ҚИССА-И ДАСТАН-Ы ЧИНГИЗ ХАН ~ ХАЗРЕТ-И МІР ТЕМҮРНІҢ ДАСТАНЫНЫҢ БАЯНЫ» АТТЫ КІТАБЫНДАҒЫ БҰЙРЫҚ РАЙДЫҢ БІРІНШІ ЖАҚ ФОРМАЛАРЫ)

Аннотация: В статье от 1228 / 1813 года хиджры автор проводит лингвистический анализ специфики развития, формирования и реализации форм повелительного наклонения, подчеркивающего разнообразие, в книге "Kissa-ve destan-s Genghis khan ~ Hazret epic-ve Temur World", изданной Озкентом Абдурахманом. Хотя в письменной традиции преобладает сходство с чагатайскими текстами, в произведении, в котором морфемы различных тюркских языков используются совместно, повелительное наклонение используется во множественного числе от 1-лица, {- (A)йЫн}, {- (A)йЫк}, {- (A)лы}, {- (A)лыК}, {- (A)лың}, {- (A)нҰң} можно сравнить для теоретических выводов относительно процесса развития, формирования и специфики применения формы 6 типа, с использованием методов диахронного и синхронного поиска повелительного наклонения 1-лица, уйгурский, хорезмский, чагатайский, кипчакский. Начиная с древнетюркского языка, показано использование древне-анатолийских форм в современных тюркских языках (фонетические варианты, алломорфы), а также окончательно определены фонетические явления, происходящие в языках, подвергшихся звуковым изменениям. Ищется ответ на вопрос, почему в языке памятника используются 6 форма повелительного наклонения. Обсуждаются также мнения и научные анализы ученых по поводу 1-лица и форм повелительного наклонения.

*‘ABDURAHMÂN ÖZKENDİ’NİN “KİŞSA-I DĀSTAN-I ÇİNGİZ HAN ~ HAZRET-I MİR TEMÜR DĀSTĀNINID BEYĀNİ”
KİTABINDA BİRİNCİ KİŞİ ÇOKLUK EMİR-İSTEK KİRİNİN BİÇİMLERİ*

Ключевые слова: Абдурахман Озкенди, Ченгиз-наме, Тимур-наме, повелительное наклонение, алломорф, фонетический вариант

(Сенбек УТЕБЕКОВ. ФОРМЫ ПЕРВОЙ ЛИЦА ПОВЕЛИТЕЛЬНОГО НАКЛОНЕНИЯ В КНИГЕ АБДУРАХМАНА ОЗКЕНДИ «КИССА-И ДАСТАН-Ы ЧИНГИЗ ХАНА ~ ХАЗРЕТ-И МИР ТЕМУР»)

Yazar Katkı Oranı (Author Contributions): Senbek UTEBEKOV (%100)

Yazarların Etik Sorumlulukları (Ethical Responsibilities of Authors): Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest): Çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

İntihal Denetimi (Plagiarism Checking): Bu çalışma intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir.

UDC 81 (091); 81(092)

DBTBL 16.01.07